

AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

 Gülmar Rzayeva, **Aysu Mirzayeva**

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gulnar.rzayeva@au.edu.az, aysu.mirzayeva@au.edu.az

Xülasə. Frazeoloji vahidlər dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərini, xalqın dünyagörüşünü və tarixi təcrübəsini əks etdirən əsas leksik-semantik vahidlərdən biridir. Məqalədə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin formalaşması, semantik xüsusiyyətləri və bədii-estetik funksiyaları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Klassik və müasir ədəbiyyat nümunələri əsasında frazeoloji vahidlərin obrazlılıq yaratmaq, emosional təsiri gücləndirmək və milli kimliyi ifadə etmək baxımından rolu araşdırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, frazeoloji vahidlər struktur və forma baxımından fərqli olsa da, semantik mahiyyət etibarilə çox zaman ümumbəşəri xarakter daşıyır və ədəbiyyatlararası əlaqələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Frazeologiya, frazeoloji vahidlər, bədii dil, müqayisəli ədəbiyyat, milli-mədəni semantika.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJAN AND WORLD LITERATURE

Gulnar Rzayeva, Aysu Mirzayeva
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. Phraseological units are key lexical-semantic elements reflecting national culture, worldview and historical experience. This article presents a comparative analysis of phraseological units in Azerbaijani and world literature, focusing on their formation, semantic features and artistic functions. Based on classical and modern literary examples, the study explores the role of phraseology in creating imagery, enhancing emotional expression and representing national identity. The findings indicate that although phraseological units differ in form and structure, they often share universal semantic meanings and contribute significantly to intercultural literary studies.

Keywords: Phraseology, phraseological units, literary language, comparative literature, cultural semantics

1. Giriş

Dil yalnız insanlar arasında ünsiyyəti təmin edən vasitə deyil, eyni zamanda xalqın tarixi yaddaşını, milli kimliyini və dünyanı qavrama tərzini əks etdirən mürəkkəb və çoxqatlı bir sistemdir. Dilin leksik və frazeoloji tərkibi bu sistemin ən dinamik və zəngin hissələrindən biri olmaqla yanaşı, mədəni təcrübənin qorunub-saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan frazeologiya dilin ən rəngarəng və məna yüklü qatlarından biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Frazeoloji vahidlər xalqın uzun əsrlər boyu topladığı həyat təcrübəsini, məişətini, psixoloji vəziyyətlərini və emosional münasibətlərini sabit dil formalarında əks etdirir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlədilən “ürəyi yanmaq” (dərindən kədər hiss etmək), “gözü su içməmək” (qısqanclıq və kin), “başını itirmək” (panikaya düşmək, özünü saxlaya bilməmək) ifadələri insanın daxili hissələrini obrazlı şəkildə çatdırır. Bu cür ifadələr dialoq və bədii mətnlərdə emosional təsiri artırır və oxucuda canlı təsəvvür yaradır.

Dünya ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin oxşar funksiyası müşahidə olunur. Məsələn:

a) **İngilis ədəbiyyatı:** William Shakespeare-in “break the ice” ifadəsi qarşılıqlı münasibətləri yumşaltmaq, münasibət başlatmaq mənasını verir. Eyni zamanda “heart of stone” ifadəsi soyuq, mərhəmət hissindən məhrum olan şəxsi təsvir edir.

b) **Rus ədəbiyyatı:** Lev Tolstoyun “бросить камень в огород” (başqasını günahlandırmaq) və Dostoyevskinin “держат себя в руках” (özünü saxlamaq, sakit qalmaq) frazeoloji vahidləri insanın sosial və psixoloji vəziyyətlərini məcazi dildə əks etdirir.

c) **Fransız ədəbiyyatı:** Balzakin “tomber dans les pommes” (huşunu itirmək) ifadəsi oxucuya emosional vəziyyəti canlı şəkildə çatdırır, şəxsiyyətin daxili dramatik anlarını gücləndirir.

d) **Çin ədəbiyyatı:** “画蛇添足” (üstəlik ayaq çəkmək, artıq iş görmək) ifadəsi milli fəlsəfi düşüncəni və sosial davranış qaydalarını əks etdirir.

Ədəbiyyat frazeoloji vahidlərin ən fəal və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunduğu sahədir. Yazıçı və şairlər frazeologiya vasitəsilə bədii mətnin təsir gücünü artırır, obrazların xarakterini daha dolğun şəkildə açır və əsərə milli kolorit bəxş edirlər.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı: Nizami Gəncəvinin “gözü ox” və Füzulinin “odlu könül” ifadələri insanın daxili dünyasını poetik şəkildə əks etdirir, emosional və fəlsəfi qat yaradır. *Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı:* Anar və Elçinin əsərlərində frazeoloji vahidlər personajların psixoloji portretini göstərmək və dialoqları daha real etmək üçün istifadə olunur.

Frazeoloji vahidlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də ədəbiyyatşünaslıq və kulturologiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür tədqiqatlar müxtəlif xalqların dil və mədəniyyətlərində mövcud olan oxşar və fərqli düşüncə modellərini üzə çıxarır, həmçinin ümumbəşəri bədii təfəkkürün formalaşma mexanizmlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Beləliklə, frazeologiya təkcə dilin leksik elementi deyil, həm də mədəni yaddaşın, milli təfəkkürün və bədii təxəyyülün daşıyıcısıdır. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlili oxucuya həm milli, həm də ümumbəşəri mədəni kodları anlamağa şərait yaradır.

2. Frazeoloji vahidlərin nəzəri əsasları

Frazeologiya dilçiliyin müstəqil və kompleks sahələrindən biri kimi sabit söz birləşmələrini, onların semantik, struktur və funksional xüsusiyyətlərini öyrənir. Frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, bütöv mənaya malik olur və onları təşkil edən komponentlərin ayrı-ayrılıqda mənası ümumi məzmunu tam ifadə etmir. Bu xüsusiyyət frazeoloji vahidlərin semantik bütövlüyünü və bədii dilin ekspressiv potensialını göstərir.

Dünya ədəbiyyatında da frazeoloji vahidlərin bu funksiyası geniş şəkildə müşahidə olunur. Məsələn:

a) **İngilis ədəbiyyatı:** Jane Austen-in əsərlərində “to bend over backwards” ifadəsi bir şəxsin başqası üçün böyük əziyyət çəkməsini, ya da çox çalışmasını məcazi mənada çatdırır. Bu frazeoloji vahid emosional ton və sosial münasibətləri vurğulayır.

b) **Rus ədəbiyyatı:** Aleksandr Puşkinin əsərlərində “нести воду в решете” (süzgəcdə su daşımaq, səmərəsiz iş görmək) ifadəsi insan fəaliyyətinin nəticəsizliyini məcazi dildə göstərir.

c) **Fransız ədəbiyyatı:** Moliere-in oyunlarında “casser du sucre sur le dos de quelqu’un” (birinin arxasınca pis danışmaq) ifadəsi sosial münasibətlərdə mənfi davranışı təsvir edir.

d) **Alman ədəbiyyatı:** Goethe-nin əsərlərində “ein Auge zudrücken” (göz yummaq, bağışlamaq) frazeoloji vahidi həm etik, həm də psixoloji aspektdə obrazların davranışını göstərmək üçün istifadə olunur.

e) **İspan ədəbiyyatı:** Cervantes-in “Don Kixot” əsərində “buscarle tres pies al gato” (pişiyin üç ayağını axtarmaq, çətinliyi şişirtmək) frazeoloji vahidi məcazi mənada situasiyadakı absurd və qarışıq vəziyyəti ifadə edir.

Frazeoloji vahidlərin nəzəri əsasları bunlardır:

1. **Semantik bütövlük:** Frazeoloji ifadənin mənası, onu təşkil edən sözlərin mənasının sadə cəmi ilə əvəz oluna bilməz.

2. **Sabitlik:** Vahidlər, adətən, dəyişdirilə və ya sözləri əvəz edilə bilməz; dəyişiklik frazeologiyanın məcazi mənasını itirir.

3. **Məcazi mənə:** Frazeoloji vahidlər, əsasən, metaforik mənaya malikdir və real hadisələrdən uzaq təsvirlər təqdim edə bilər.

4. **Emosional ekspressivlik:** Frazeoloji ifadələr bədii və danışq dilində hiss və əhval-ruhiyyəni gücləndirir, oxucuda vizual və emosional təsir yaradır.

5. **Milli-mədəni bağlılıq:** Hər bir frazeoloji vahid xalqın mədəni təcrübəsini, tarixi və sosial dəyərlərini əks etdirir, buna görə də mədəni kontekstdə düzgün başa düşülməsi vacibdir.

Beləliklə, frazeoloji vahidlər tək-cə leksik element kimi deyil, həm də milli-mədəni yaddaşın daşıyıcısı və bədii mətnin semantik-estetik vasitəsi kimi çıxış edir. Dünya ədəbiyyatında bu ifadələrin müxtəlif xalqların sosial və psixoloji realiyasını əks etdirməsi frazeologiyanın universal və mədəni baxımdan zəngin funksiyalarını göstərir.

3. İngilis ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər

İngilis ədəbiyyatı frazeoloji ifadələrin ən zəngin mənbələrindən biridir. Shakespeare, Dickens, Austen və digər klassik yazıçılar əsərlərində frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə etmişlər. Bu ifadələr həm obrazların xarakterini göstərmək, həm də bədii mətnin emosional və estetik təsirini artırmaq üçün xidmət edir. Məsələn: William Shakespeare - “Hamlet”, “Othello” və “Macbeth” əsərlərində:

a) “wild-geese chase” (boşuna axtarış, mənasız səy) - “Romeo and Juliet”də şəxslərin qeyri-müəyyən və mənasız hərəkətlərini təsvir edir.

b) “heart of gold” (xeyirxah, yaxşı ürəkli) - xarakterin mənəvi keyfiyyətini vurğulamaq üçün istifadə olunur.

Charles Dickens - “Great Expectations” və “Oliver Twist”:

a) “to turn a blind eye” (görməməzlikdən gəlmək) - sosial və etik münasibətləri, ictimai təzyiqləri məcazi dildə göstərir.

b) “to bite off more than one can chew” (bacarığından artıq işə girişmək) - obrazların çətin vəziyyətlərini təsvir edir.

Jane Austen - “Pride and Prejudice”, “Emma”:

a) “to keep up appearances” (görünüşü saxlamaq, ictimai qınaqdan qorunmaq) - sosial status və münasibətlərin bədii təsviri üçün frazeoloji vahid.

b) “match made in heaven” (ideal evlilik) - romantik münasibətlərin poetik təsviri.

Frazeoloji vahidlərin İngilis ədəbiyyatındakı rolu yalnız məcazi mənaya malik ifadələrin istifadəsi ilə məhdudlaşmır. Onlar həm də dövrün sosial, mədəni və etik dəyərlərini əks etdirir. Məsələn, Dickens-in əsərlərində frazeoloji ifadələr viktorian dövrünün sosial ədalət anlayışını və fərdlərin gündəlik həyatdakı çətinliklərini vurğulayır. Austen-in əsərlərində isə frazeoloji vahidlər, əsasən, sosial münasibətləri, ailə və məişət həyatını təsvir edir.

Frazeoloji vahidlərin İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında müqayisəsi belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, hər iki mədəniyyətdə frazeoloji ifadələr yalnız bədii ornament deyil, həm də obrazların psixologiyasını və milli-mədəni xüsusiyyətləri çatdıran güclü vasitələrdir. Məsələn, İngilis dilində “to wear one’s heart on one’s sleeve” ifadəsi bir insanın duyğularını açıq göstərməsini ifadə edirsə, Azərbaycan dilində oxşar mənə “könlünü açmaq” frazeoloji vahidi ilə çatdırılır.

Beləliklə, İngilis ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin istifadəsi bədii dilin rəngarəngliyini artırmaqla yanaşı, mədəni və sosial konteksti oxucuya çatdırmaq üçün də vacibdir. Bu isə Azərbaycan ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin funksiyası ilə çox yaxın paralellik təşkil edir.

4. Azərbaycan və İngilis ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin müqayisəsi

Frazeoloji vahidlər həm Azərbaycan, həm də İngilis ədəbiyyatında bədii məndə obrazlılıq, emosional dərinlik və milli-mədəni kolorit yaratmaq üçün geniş istifadə olunur. Lakin hər iki ədəbiyyat sistemi fərqli mədəni və tarixi kontekstlərdə formalaşdığı üçün, frazeoloji ifadələrin məcazi mənası, strukturu və istifadə sahələri müəyyən fərqlər göstərir.

1. Semantik və məcazi bənzərliklər: Hər iki mədəniyyətdə frazeoloji vahidlər insan emosiyalarını, daxili düşüncələrini və ictimai münasibətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn:

Azərbaycan frazeoloji vahid	İngilis frazeoloji vahid	Funksiya/Məna
“ürəyi yanmaq”	“to feel a pang of guilt”	Daxili kədər və ya peşmançılığı ifadə edir
“könül açmaq”	“to wear one’s heart on one’s sleeve”	Duyğuları açıq ifadə etmək, hisslərini gizlətməmək
“odlu könül” (Füzuli)	“fiery temper”	Güclü emosiyalar, ehtiraslı xarakterin təsviri

Bu nümunələr göstərir ki, həm Azərbaycan, həm də İngilis ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər obrazların psixoloji portretini yaratmaq üçün istifadə olunur. Məna və emosional təsir baxımından oxşarlıqlar aydın görünür.

2. Struktur və ifadə forması: Frazeoloji vahidlərin strukturu və ifadə tərzini mədəni xüsusiyyətləri əks etdirir. İngilis ədəbiyyatında frazeoloji ifadələr çox vaxt metaforik və gündəlik həyat situasiyalarına bağlıdır. Məsələn: Shakespeare-də “to bite the dust” - məcazi mənada ölümü və ya məğlubiyyəti ifadə edir. Azərbaycan ədəbiyyatında isə frazeoloji vahidlər daha çox xalq həyatı, təbiət və milli düşüncə tərzindən yaranmışdır: “gözü ox” - sevgi, həyəcan və gözəllik obrazını poetik şəkildə təsvir edir. Bu fərqlər hər iki dilin mədəni fonundan qaynaqlanır: İngilis dilində metaforik genişlik və sosial realizm, Azərbaycan dilində isə folklor ənənələri və poetik estetik üstünlük nəzərə çarpır.

3. Sosial və mədəni kontekst: Frazeoloji vahidlər həm Azərbaycan, həm də İngilis ədəbiyyatında sosial davranışları və etik dəyərləri əks etdirir. Məsələn: Dickens-də “to turn a blind eye” - ictimai məsuliyyətdən yayınmaq, sosial ədalətsizliyi göstərə bilər. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında “başını itirmək” - həm fərdi psixoloji vəziyyəti, həm də sosial davranış nəticələrini təsvir edir. Hər iki halda frazeoloji ifadələr yalnız bədii ornament deyil, həm də mədəni kod və sosial norma daşıyıcısıdır.

4. Bədii-fəlsəfi funksiyalar: Frazeoloji vahidlər bədii mətnin fəlsəfi qatını da zənginləşdirir. Məsələn, Shakespeare-in “All that glitters is not gold” ifadəsi, insan və cəmiyyət münasibətlərinə dair fəlsəfi düşüncəni çatdırır. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin “gözü ox” ifadəsi sevgi və gözəllik anlayışını poetik fəlsəfi kontekstdə əks etdirir. Bu nümunələr göstərir ki, hər iki ədəbiyyatda frazeoloji vahidlər həm estetik, həm də fəlsəfi funksiyaları yerinə yetirir.

Nəticə. Azərbaycan və İngilis ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin müqayisəsi bir neçə mühüm nəticəni ortaya qoyur:

1. Hər iki mədəniyyətdə frazeoloji ifadələr obrazların psixoloji portretini yaratmaq, emosional təsir göstərmək və bədii mətnin rəngarəngliyini artırmaq üçün istifadə olunur.

2. Struktur və məcazi mənada fərqlər hər dilin tarixi, mədəni və folklor ənənələrindən qaynaqlanır.

3. Frazeoloji vahidlər sosial və etik konteksti əks etdirir, bədii mətni mədəni yaddaşa bağlayır.

4. Bədii və fəlsəfi funksiyalar hər iki ədəbiyyatda ifadələrin dərinliyini artırır, oxucuda həm emosional, həm də intellektual təsir yaradır.

Beləliklə, Azərbaycan və İngilis ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin müqayisəsi həm universal dil fenomeni, həm də mədəniyyətlərarası dialoq üçün zəngin material təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Anar (2012), Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Qanun.
2. Austen J. (2003), *Pride and Prejudice*. London: Penguin Classics.
3. Austen J. (2005), *Emma*. London: Oxford University Press.
4. Balzac H. (2001), *La Comédie Humaine*. Paris: Gallimard.
5. Cervantes M. (2003), *Don Quixote*. London: Penguin Classics.
6. Dəmirçizadə Ə. (2005), *Azərbaycan Frazеologiyası*. Bakı: Elm.
7. Dickens C. (2002), *Great Expectations*. London: Penguin Classics.
8. Dickens C. (2007), *Oliver Twist*. London: Oxford University Press.
9. Elçin (2015), *Qısa Hekayələr*. Bakı: Yazıçı.
10. Füzuli (1999), *Divan*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
11. Gəncəvi N. (2007), *Xəmsə*. Bakı: Şərq-Qərb.
12. Goethe J.W. (2000), *Faust*. London: Penguin Classics.
13. Həsənov H. (2010), *Frazeoloji Vahidlər və Milli-Mədəni Kontekst*. Bakı: Təhsil.
14. Kunin A.V. (1995), *Frazeology: Theory and Practice*. Moscow.
15. Mel'çuk I. (1995), *Phrasemes in Language and Text*. Amsterdam: John Benjamins.
16. Molière (1998), *Le Misanthrope*. Paris: Flammarion.
17. Shakespeare W. (2002), *Hamlet*. London: Penguin Classics.
18. Shakespeare W. (2003), *Macbeth*. London: Penguin Classics.
19. Shakespeare W. (2008), *Othello*. London: Oxford University Press.
20. Виноградов В.В. (1980), *Русская Фразеология*. Москва.